

સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંતરો*

■ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૧.૧ મેથ્યુ આર્નલ્ડે (Mathew Arnold) એના સૉનેટ ‘મિત્ર પ્રતિ’ (To a Friend)માં ઉચ્ચારેલું ‘ચિત્ત મારા, તું પૂછે છે, આટલા માઠા સમયમાં કોણ આશ્રય આપશે ?’ (‘Who prop, ‘thou ask’st in these bad days, my mind ?’) આજે વિશ્વનો અને ભારતનો પણ પ્રમાણમાં માઠો સમય ચાલે છે. વિશ્વમાં ત્રાસ, આઘાત, અત્યાચાર, હિંસા, આતંક અને અસહિષ્ણુતાનો છુટ્ટો, કટ્ટરવાદી દોર, ચાલી રહ્યો છે. તો, ભારતમાં પણ અસહિષ્ણુતાનો અત્યારે આફરો છે. કે. સચ્ચિદાનંદ જેવા મલયાળી કવિએ એટલે જ વ્યક્ત કર્યું છે : “પૃથ્વી એક ખોટવાયેલું યંત્ર છે / એને સુધારી શકું એવો હું છું નહીં / હું તો ભૂમિ વગરનો રાજવી / શસ્ત્ર વિનાનો દેવ / અવાજવિહોણી જિંદગી.” કવિની આ લાગણીને કારણ છે. ભિન્ન ભાષાઓ, ભિન્ન ધર્મો, ભિન્ન જાતિઓ અને ભિન્ન અભિગમો સાથે જીવતા ભારતીય જીવનમાં ભારતીયતાનો ભીતરી સંવાદ વારંવાર વિસંવાદી જોખમમાં મુકાયા કરે છે. અલબત્ત, ઇતિહાસકાર પલીબિયસ (Polybias) ભલે કહી ગયો હોય કે આપણી પરિસ્થિતિને ન તો આપણે સાંખી શકીએ છીએ, ન તો આપણી પાસે એનાથી ઉપરવટ જઈ શકાય એના ઉપાયો છે.

૧.૨ આમ છતાં છેલ્લે છેલ્લે અનુઆધુનિકતાવાદે કાંઈ નહીં તો એટલું તો તારસ્વરે શીખવાડ્યું છે કે જે ભિન્ન છે એને આદર આપતા શીખવું જોઈએ. અને એટલે હવે સાહિત્યજગતની સહૃદયતા પણ ‘સમાન હૃદય’ની શોધને નહીં પણ ‘સહ-હૃદય’ની શોધને ચીધે છે. ‘સમાન હૃદય’માં સંવેદનની સમાનતાનો આગ્રહ છે તો ‘સહ-હૃદય’માં ભિન્ન સંવેદન છતાં એની સાથેના સહ-અસ્તિત્વ (Symbiosis)નો આદર છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ‘સમાન હૃદય’થી અનુઆધુનિકતાના ‘સહહૃદય’ સુધીની સાહિત્યસમજની યાત્રાનો માર્ગ રસપ્રદ છે. ‘સાહિત્ય સમજ’, કોઈકે કહ્યું છે તેમ, બારું કે બંદર નથી. પણ સતત ચાલતો રહેતો પ્રવાસ છે. સાહિત્ય સમજ એક ચાલુ સ્વયંપ્રક્રિયા (Self Process) છે.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૪૮મા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી આપેલ વક્તવ્ય

૧.૩ ગ્રીક પુરાકથામાં પ્રોટિયસ (Proteus) પોતાનું રૂપ બદલી શકતો. જંગલી રીંછમાંથી સિંહ કે ડ્રેગનનું રૂપ લેતો, ક્યારેક પ્રલયનું કે અગ્નિનું રૂપ ધારણ કરતો, એ જ રીતે સાહિત્યસમજ પણ અંતહીન પ્રયોગો અને પ્રતિકારોની હંમેશાં ગતિશીલ શ્રેણી રહી છે. આ શ્રેણી સમય સાથે તાલ મિલાવતી વિભાવનાઓને ઝાલે છે, સ્વીકારે છે, અને નવાં સંયોજનો રચે છે. સાહિત્યસમજની આ અવિરત પ્રક્રિયામાં જે તે સમયનું પ્રજ્ઞમાનસ, એની સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને એના દબાવો તેમજ ઐતિહાસિક પરિબળો અગત્યની કામગીરી બજાવે છે. પ્રત્યેક વળાંકે બે પ્રકારનો તણાવ એમાં મોજૂદ રહે છે : એક તદ્દન નવા રૂપ તરફનો, રૂપાન્તર તરફનો ઝોક અને બીજો સંસ્થાપન (Restoration) તરફનો ઝોક, કશુંક જાળવી રાખવા તરફનો ઝોક. સાહિત્યસમજની આ પ્રવહમાન પ્રકૃતિની પરિવર્તિત મુદ્રાઓ એ જ સાહિત્યસમજની ઓળખ છે. એક રીતે જોઈએ તો એની પાછળ બદલાતાં જતાં મૂલ્યો, અર્થઘટનો, નવા વિચારો, તરીકાઓ, સામાજિક ધાર્મિક આર્થિક કે રાજકીય વ્યવસ્થાઓ અને સમૂહ સંચાલનોનાં પરિબળોનો વેગ હોય છે. જર્મન ફિલસૂફ નિત્શે (Nietzsche)એ સૂચવેલાં ઇતિહાસનાં ત્રણ પરિબળોની એમાં ગતિ છે : કેટલાક સમર્થ આવિષ્કાર પર મુકાતા ભાર પાછળનો સ્મારક ઇતિહાસ (Monumental history) સંશોધકો અને સંરક્ષકો દ્વારા વાસ્તવિકતા સૂચવતો પુરાતત્વીય ઇતિહાસ (Antiquarian history) અને સમીક્ષકો દ્વારા વર્તમાનની ક્ષણ પરથી ભૂતકાળના મૂલ્યાંકન દ્વારા વર્તમાનની સબળ અને રચનાત્મક ભૂમિકા ઊભો કરતો આલોચનાત્મક ઇતિહાસ (Critical history).

૧.૪ આનો અર્થ એ થયો કે વોલ્ટેર બેન્જમિન (Walter Benjamin)ની ઇતિહાસ વિભાવના સૂચવે છે તેમ સાહિત્યસમજ કોઈ ચોક્કસ દિશામાં સરળતાથી આગળ વધતી નથી. એ વારંવાર ખંડિત થતી, ખલેલ પામતી આગળ વધે છે. સતત ગળાઈને આવીને વર્તમાનમાં ઠરતી સાહિત્યસમજ સત્તાસંઘર્ષો અને સત્ત્વશોધનો અસતત પરિબળો (Trajectory)નો માર્ગ હોય છે. સાથે, સાહિત્ય-સમજમાં જી.ઈ. મૂરે (G. E. Moore)એ સૂચવેલાં ઇપ્સિત રૂપો, નૈતિક આરોપણો અને પ્રકૃતિ ગતદોષો (naturalistic fallacy) સવાર હોય છે. પ્રકૃતિગત દોષ એ છે કે જેમાં જે ‘છે’ એમાંથી ‘શું હોવું જોઈએ’નો દબાવ ચાલુ રહે છે.

૧.૫ આ બધામાંથી પસાર થતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્ય સ્વભાવ એકસરખો અને અપરિવર્તિત હોય છે એવો ખ્યાલ નેસ્તનાબૂદ કરવો પડશે. મનુષ્ય સ્વભાવ નિત્ય બદલાતો રહે છે, ઉત્કાંત થતો રહે છે અને દરેક યુગના મનુષ્યો એમની પોતાની રીતે આગવા અને વિશિષ્ટ હોય છે. જગતની કેન્દ્રસ્થ વાસ્તવિકતા

પરિવર્તન છે. કહેવાય છે કે વિજ્ઞાન સર્વવ્યાપી નિયમની શોધમાં હોય છે, ત્યારે ઇતિહાસનો પરિપ્રેક્ષ્ય વૈયક્તિક ઘટનાઓને એની પોતાની વિશિષ્ટતા અને એના પોતાના પરિમાણમાં સમજવા મથે છે. કારણ, મનુષ્યની કેન્દ્રસ્થ વાસ્તવિકતા એની પોતાની વ્યક્તિમત્તા છે. આથી કોઈપણ સાહિત્યયુગ કે સાહિત્યયુગની સમજને એના પોતાના સાંસ્કૃતિક પરિવેશથી જુદો કરી નહીં શકાય. પણ સાહિત્ય એક બાજુ સાંસ્કૃતિક પરિવેશનો આગ્રહ રાખે છે, તો બીજી બાજુ વિલક્ષણ રીતે ઇતિહાસનિરપેક્ષ એવી એની અંતઃસ્થ સ્વરૂપરચનાનો પણ આગ્રહ રાખે છે. આ રીતે જોઈએ તો હાયડેગર(Heidegger)નો વિદગ્ધ ઇતિહાસ (deep history) જો સાહિત્યસમજ સાથે જોડાયેલો છે, તો સાથે સાથે સાહિત્યની વિદગ્ધ ભૂગોળ (deep Geography) પણ સાહિત્યસમજ સાથે જોડાયેલી છે, એમ દૃઢપણે માનવું પડે.

(૨)

૨.૧ સાહિત્યસમજને આ રીતે જોતાં અને કેવળ ‘સમય’ (Time) માં નહીં પણ વિવિધ ‘સમયો’ (Times)માં વિચારવી પડે. આજે જેને આપણે સાહિત્યનો વર્તમાન કહીએ છીએ એ અગણિત ભૂતકાલીન સાહિત્ય-ઘટનાઓનું પરિણામ છે; એના સંસ્કાર વર્તમાનના આપણા અચેતન-માનસમાં, આપણી સ્મૃતિઓમાં, આપણાં સાંસ્કૃતિક કાર્યોમાં, આપણી માન્યતાઓમાં, આપણાં મૂલ્યોમાં, આપણી તત્ત્વશોધમાં, આપણી પરંપરા અને પદ્ધતિઓમાં પડેલા છે.

૨.૨ આજની ગુજરાતી સાહિત્યસમજને આકલિત કરવા માટે, આથી જુદા જુદા સમયોમાં થયેલી એની ગતિવિધિને તપાસવી પડશે, અને તો જ સાહિત્યસમજનાં સ્થિત્યંરોને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પામી શકાશે. ગુજરાતી સાહિત્યસમજની સંક્રાન્તિ મધ્યકાલીન, અર્વાચીન, આધુનિક અને વર્તમાનના અનુ-આધુનિક સ્તરે થયેલી છે. આ ચાર સ્તરો માધ્યમની બાબતમાં અનુક્રમે હસ્તપ્રત સંદર્ભે, મુદ્રણ સંદર્ભે અને અત્યારે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સંદર્ભે વિશિષ્ટ રીતે પ્રભાવિત છે. તો, રાજકીય વ્યવસ્થાતંત્ર સંદર્ભે પહેલાં રજપૂતશાહી, પછી મોગલ-મુસલમાનશાહી, પછી મરાઠાશાહી અને અત્યારે લોકશાહી સાથે સંકલિત છે. સામાજિક આર્થિક વ્યવસ્થા સંદર્ભે પહેલાં કૃષિ સાથે, પછી ઔદ્યોગિકતા સાથે, પછી અનુઔદ્યોગિકતા સાથે અને અત્યારે માહિતી ટેકનોલોજી સાથે સમાકલિત છે. જો માત્ર અર્વાચીન યુગ લઈએ તો પણ એની બદલાતી તાસીરો જોઈ શકાય છે. મધ્યકાળનો શ્રદ્ધાનો એકમ સુધારકયુગમાં આગળ વધી ક્ષુબ્ધ જીવનનો શ્રદ્ધાક્ષોભનો કે પછી કાર્ય (action)નો યુગ બને છે. પંડિતયુગ નવાજૂનાં મૂલ્યોનાં

વિવાદમાં ઊતરી ડગી ગયેલી શ્રદ્ધાને નવેસરથી અવગત કરતો શ્રદ્ધા શોધનો યુગ બને છે. ગાંધીયુગ ગાંધીના આગમનથી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ શરૂ થતાં સહુની સહભાગિતા (Participation) ઈચ્છતો શ્રદ્ધાબોધનો યુગ બને છે. આ પછી આધુનિકતાવાદી યુગ સર્વ મૂલ્યોથી પોતાને વિચ્છેદિત કરતો શ્રદ્ધાલોપનો યુગ અને અનુઆધુનિકતાવાદી યુગ ફરી જીવનાભિમુખ થઈ સર્વ સાથે સંલગ્ન થતો શ્રદ્ધાની પુનઃ પ્રાપ્તિનો યુગ બને છે.

૨.૩ આમ આપણે જાણીએ છીએ કે ભાષા અને સાહિત્ય સમયપ્રક્રિયા (Time Process) સાથે સંયુક્ત છે. પણ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે કોર્ઝિબ્સ્કી (Korzibski) કહે છે તેમ ભાષાનું જગત (intensional world) અને ભાષાની બહારનું વાસ્તવિક જગત (extensional world) બે અલગ ક્ષેત્રો છે. એટલે મધ્યકાલીન યુગના જૂજ અવશિષ્ટ નમૂનાઓ પરથી જે કાંઈ તારવી શકાય તે કામચલાઉ અને હંગામી જ હોઈ શકે. હેમચન્દ્રાચાર્યના અપભ્રંશ દૂહાઓમાં ડોકાતું શૃંગાર શૌર્ય અને નીતિનું જગત રજપૂતશાહી સમાજરચનાનો એકમાત્ર અંશ છે. તો, પછીથી અઢળક મળી આવેલું જૈનસાહિત્ય મધ્યકાલીન સમસ્ત સમાજના કોઈ એક ધર્મખંડનું સીમિત ચિત્ર છે. નરસિંહ અને પ્રાગ્નરસિંહકાળ વચ્ચેનો ખંડ બીજી રીતે જોઈએ તો અંધારો ખંડ છે. જ્ઞાનાશ્રયોમાં અકસ્માતે સચવાયેલી અત્યંત જૂજ જૈનેતર કૃતિઓ સમસ્ત જૈનેતર કૃતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ ન કરી શકે. સામગ્રીને અભાવે રજપૂતશાહીનું સાહિત્ય, શૌર્ય શૃંગાર અને ધર્મસિવાયની અઢળક રંગછાયાઓને બાદ કરીને પ્રવર્તેલું છે. જૈનકૃતિઓ જૂજ અપવાદોને બાદ કરતાં સાંપ્રદાયિક યુસ્ત માળખામાં વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો દ્વારા સાહિત્યઆસ્થાથી વિશેષ ધર્મઆસ્થાને રજૂ કરે છે, અને એ સ્વાભાવિક પણ છે.

૨.૪ આ હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલા જૈન અને જૈનેતર સાહિત્ય સિવાય સમાજના અન્ય અંગોની મૌખિક પરંપરાનું કશું મળે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. મૌખિક પરંપરાનો પહેલો અંદાજ નરસિંહના પ્રભાતિયાંઓમાં આવે છે. અલબત્ત, એ અંદાજ પણ આપણે જૂજ હસ્તપ્રતોથી જ મેળવેલો છે. પણ નરસિંહથી દયારામ સુધીનો મોગલ-મુસ્લીમ ભયાકાન્ત યુગ સમાજની ધર્મ સંરક્ષણ અને ધર્મ દઢીકરણવૃત્તિનું સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. આમ છતાં ગોવર્ધનરામે નિદાન કર્યું છે તેમ મધ્યકાલીન સમાજને મુખ્યત્વે રામ અને કૃષ્ણની કલ્પના (fiction) એ ભક્તિઆંદોલનના આધારે ઊગારી લીધો છે. અહીં એક વિરોધાભાસ છે. ઓસવાલ્ડ સ્પેન્ગલર (Oswald spengler) જણાવે છે તેમ આપણે, જે વિનાશ પામવાનું છે એને ચાહીએ છીએ, બીજી રીતે કહીએ તો મૃત્યુ જીવનના મૂલ્યને

વધારે છે. આથી જ ભક્તિઆંદોલને બીજી રીતે ‘અલૌકિક જીવન’ ને સામે રાખીને જીવનનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. આ સમયે હસ્તપ્રતોમાં સચવાયું તે મૌખિક પરંપરાનું દ્વાસ પામેલું નિર્જીવ ક્લેવર છે. અનેક દેશીઢાળો અને લોકઢાળોથી વંચિત એવી હસ્તપ્રતોને આધારે કરાતું એનું મૂલ્યાંકન જોખમી અને ભૂલ ભરેલું હોઈ શકે.

૨.૫ મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધર્મભક્તિનીતિમાં કેન્દ્રિત છે. પણ આની સીમામાં રહીને પણ નરસિંહ, મીરાં અને દયારામે કે પછી અખો, પ્રેમાનંદ, શામળે એમના પોતપોતાનાં સાહિત્ય પ્રકારોમાં ચમત્કારો જરૂર સર્જ્યા છે. પરંતુ ધર્મની રીતે આક્રમક મોગલમુસ્લીમયુગમાં કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ વચ્ચે અંતર્મુખ રહેલી સામાજિક ચેતનાએ કર્તૃત્વના સભાન અભિલાષ વગર જીવન જે છે એનું ઓછું અને જીવન કેવું હોવું જોઈએ એનું વધું ભાવચિત્રણ કર્યું છે. મધ્યકાલીન વેરણછેરણ સાહિત્ય સંપાદિત અને સંકલિત થઈને મુદ્રિત રૂપે આવ્યું છે. આથી તત્કાલીન કોઈપણ વિવેચનના અભાવમાં એની ત્રૂટક સંકલ્પના જ શક્ય બની શકે, એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત મધ્યકાલીન સાહિત્ય પરથી મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રની અવધારણા થઈ શકે ખરી, પણ જે રડ્યા ખડ્યા પ્રયત્નો થયા છે તે મહત્વાકાંક્ષી નહિ, પણ અત્યંત સામાન્ય સ્તરે રહ્યા છે. આ ક્ષેત્ર વધુ કલ્પનાશીલ વિશ્લેષણ શક્તિ, સંશોધનદૃષ્ટિ અને આકલનપ્રતિભાની રાહ જુએ છે. આમ તો, તત્કાલીન વિવેચન પ્રકારનાં અભાવમાં મધ્યકાળનું વેરણછેરણ મૌખિક સાહિત્ય જે મુદ્રિત સ્વરૂપમાં ત્રૂટક રીતે પ્રાપ્ત થયું છે એનું ત્રૂટક આકલન જ શક્ય બની શકે, એ સ્વાભાવિક છે. અહીં મૂળ મૌખિક વસ્તુથી હસ્તપ્રત વસ્તુ અને હસ્તપ્રતવસ્તુથી મુદ્રણવસ્તુની દૂરસ્થ થતી ગતિનો સંદર્ભ ગુજરાતી સાહિત્યસમજે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાનો રહે છે.

(૩)

૩.૧ આ પછી ૧૮મી સદીના પ્રારંભનો મોટો વળાંક (Paradigm shift) આવ્યો. ગુજરાત પર મુસલમાન અને મરાઠાઓના અંધાધૂંધ દેશી શાસન પછી ખડકીના યુદ્ધમાં મરાઠાઓની અંગ્રેજો સામે થયેલી હાર, એક રીતે ગુજરાત માટે વરદાન બની. ૧૮૧૮ થી માત્ર અંગ્રેજી શાસન ન આવ્યું પણ અંગ્રેજી શાસન સાથે વહીવટ, શિક્ષણ અને ન્યાયની નવી વ્યવસ્થાઓ તો આવી પણ સાથે સાથે યુરોપની પુનરુત્થાનકાલીન આર્થિક, યાંત્રિક અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ સાથે અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રતિમાન પણ આવ્યું. આ પ્રતિમાન સાથે મધ્યકાલીન યુગનો અંત આવ્યો. ઈશ્વરે જે કાંઈ નિર્મ્યું છે એને નિષ્ક્રિય રીતે સ્વીકારવાને બદલે પુનરુત્થાનકાળના મનુષ્યે હવે પોતાની રીતે કશુંક રચનાનો પ્રારંભ કર્યો.

૩.૨ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો ભલે ૧૮૫૦થી મધ્યકાળનો અંત ગણીને ચાલે છે, પણ વાસ્તવમાં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ૧૮૧૮ થી ૧૮૫૦ સુધીનો ગર્ભકાળ છે. મુદ્રણયુગનો પ્રારંભ, નવી શિક્ષણવ્યવસ્થા, નવાં શૈક્ષણિક સાધનો, પ્રેસનું આગમન. જાતભાતનાં ચોપાનિયાંઓનું અને પુસ્તકોનું પ્રકાશન - આ સર્વ નવી મુદ્રણક્રાંતિના જાદુએ ગર્ભકાળમાં ઘણું ઘણું લખાવ્યું. નવાં સવાં સાધનોથી નવી રીતે જાગેલા નવા સમાજવાગ્મિત (sociorhetoric)નું એની પોતાની રીતનું એ લેખન હતું; જે આપણી મન્દ ઇતિહાસબુદ્ધિ અને બેકાળજીને કારણે લુપ્ત થયું છે. મધ્યકાળ અને અર્વાચીન વચ્ચેના ૧૮મી સદીના પૂર્વાર્ધના આ અંતરાલની પુનઃશોધ અને પુનર્ચના અનિવાર્ય બની છે. હમણાં હમણાં '૧૮મી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ' જેવા ગ્રંથ મારફતે કે 'ફાર્બસ ત્રૈમાસિક'ના નવા સંપાદિત અંકો મારફતે એનો પહેલીવાર નજીકથી આંશિક પરિચય થઈ રહ્યો છે.

૩.૩ તત્કાલીન જીવનમાં અંગ્રેજોને કારણે, નવલરામે જ નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન, બુદ્ધિવાદ, (Rationalism) જનસામાન્યભાવ (equality of man), સ્વાતંત્ર્યભાવ, રાગવૃત્તિ (વિરાગની સામે), દેવવાદની સામે ઉદ્યોગપ્રતીતિ - જેવાં જીવનમાં દાખલ થયેલાં નવાં યુરોપીય સુધારાનાં સત્ત્વોએ પ્રતિકાર (confrontation) ની ભૂમિકા રચી. મધ્યકાલીન પારંપરિક પ્રચ્છન્ન વિભાવાત્મક જે કાવ્યશાસ્ત્ર હતું તે બાજુએ ખસી ગયું અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું રોમેન્ટિક કાવ્યશાસ્ત્રનું સમસ્ત અર્વાચીન યુગ (સુધારકયુગ, પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ) પર એકાદ બે અપવાદો બાદ કરતાં એકચક્રી શાસન રહ્યું. કાવ્યસભામાં દલપત-નર્મદની લલકારીને કવિતાને રજૂ કરવાની રીતિમાં મધ્યકાલીન મૌખિક પરંપરાના અવશેષો જોઈ શકાય ખરા. પણ એક બાજુ દલપતરામનો તદ્દન નવા વિષયો સાથેનો અને સંસ્કૃતવૃત્તો સાથેનો જોડાતો નવો સંબંધ અને બીજી બાજુ નર્મદનો પ્રણય, પ્રકૃતિ અને દેશાભિમાન પરત્વેનો જોસ્સાદાર અભિગમ, સુધારકયુગની શરૂઆત કરી આપે છે.

૩.૪ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પછી તો અંગ્રેજી નવી સંસ્કૃતિથી અભિભૂત સુધારકયુગ અનેક સાહિત્યપ્રકારો પહેલીવાર અખત્યાર કરે છે. ગદ્ય અને વિવેચન સુદ્ધાં પહેલીવાર પ્રવેશે છે. સુધારકયુગ બધા નવા પ્રારંભોના પ્રારંભનો સાક્ષી બને છે. ગુજરાતી ગદ્યનું સ્વરૂપ, ગદ્યના પ્રકારો અને ગુજરાતી ગદ્યભાષાની તાસીરો, અંગ્રેજી ગદ્યની ગંધે આગળ વધે છે. પોતાનું બધું છોડી, સામે જે આવ્યું એનું બધું જ અપનાવી લેવાના ઉત્સાહ-ઉતાવળના વળ સુધારક યુગના સાહિત્યની તંગ

સપાટી પર વર્તાયા વિના રહેતા નથી. શરૂઆતમાં હેઝલિટ(Hazlitt)ના જોસ્સા (Passion) નો અને ચિત્ર પાડવાની શક્તિ (imagination) નો પ્રચાર કવિતાક્ષેત્રે આદર્શ બનીને રહ્યો. મુદ્રણ, પુસ્તક પ્રકાશન, પુસ્તકવિતરણવ્યવસ્થા, પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોની પુસ્તકસૂચિઓ જેવા નવા પ્રદેશોની વચ્ચે નવલરામ પુસ્તકાવલોકન દ્વારા સુધારકયુગના જ નહીં, ગુજરાતી ભાષાના પહેલા વિવેચક ઠર્યા. આમ છતાં સહજ છે કે એકંદરે સુધારકયુગમાં સાહિત્યસમજ એની પ્રાથમિકતા અને પ્રાકૃતતા સાથે પ્રગટ થઈ છે.

(૪)

૪.૧ અંગ્રેજી રાજ્યમાં નવી પ્રવેશેલી મુદ્રણવ્યવસ્થાથી થયેલી શિક્ષણક્રાન્તિની ઉત્તરોત્તર ગતિ મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તાની યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના તરફ ગઈ; એ પછી જે પહેલી સ્નાતક અનુસ્નાતક પેઢી તૈયાર થઈ એનું પરિણામ પંડિતયુગમાં જોઈ શકાય છે. મુદ્રણ અને શિક્ષણને કારણે પંડિતયુગની પેઢી ચાર પરિમાણો પર મુકાઈ. અંગ્રેજી સાહિત્યની સાથે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનો અને ફારસીનો પરિચય તો થયો. પણ ગુજરાતી મધ્યકાળની સાહિત્યધારાઓ સંપાદિત થઈને પ્રકાશનમાં મુકાવા લાગી. આથી પંડિતપેઢી પાસે તુલનાત્મક બુદ્ધિનો નિષ્કર્ષ છે.

૪.૨ એનાં ઉત્તમ પરિણામો કાન્ત, ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલમાં દેખાય છે. ગ્રીક કરુણને ભારતીય પુરાકલ્પનની પ્રશિષ્ટ પૃષ્ઠભૂમિમાં રોપીને પ્રગલ્ભસર્જકતાથી ખંડકાવ્યનો અભૂતપૂર્વ કાવ્યપ્રકાર કાન્તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો. તો ન્હાનાલાલે દેશીઢાળો છોડીને સંસ્કૃતવૃત્તોમાં રમતી થયેલી અભિવ્યક્તિને મોકળાશ આપવા અભૂતપૂર્વ ડોલનશૈલીનો પ્રયોગ હયાતીમાં આણ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની, પ્રાચીન પશ્ચિમની અને વર્તમાનની સંસ્કૃતિઓની સંઘર્ષભૂમિકા પર સંવાદ ઊભો કરતી યુગધર્મી છતાં યુગાન્તરધર્મી નવલકથા ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના ચાર ભાગની રચના ગોવર્ધનરામની જ નહીં આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષાની પણ સાહિત્યિક સિદ્ધિઓનું થાનક છે.

૪.૩ આ બધા વચ્ચે પંડિતયુગમાં ગુજરાતી કવિતાનું પ્રતિમાન મુખ્યત્વે રોમેન્ટિક કવિ વર્ડ્ઝવર્થ (wordsworth)ની વ્યાખ્યા પર અને તે પણ વ્યાખ્યાના પૂર્વઅંગ પર એટલે કે ‘સમર્થલાગણી’ અને ‘ચિત્તક્ષોભ’ પર સ્થિર થયેલું જોવાય છે. આમ છતાં નરસિંહરાવ અને રમણભાઈ નીલકંઠની ભૂમિકા ચિત્તક્ષોભને, મણિલાલ દ્વિવેદીની સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્રની ભૂમિકાએ સારો એવો પ્રતિવાદ આપ્યો છે, એમ કહી શકાય. નર્મદથી દાખલ થયેલું અંગ્રેજી સાહિત્યનું લાગણી કે ઊર્મિનું

પ્રાકૃતસ્તરે પ્રવેશેલું પ્રતિમાન પંડિતયુગમાં થોડું પરિષ્કૃત થાય છે. નરસિંહરાવમાં એ ભવ્ય (sublime) સાથે જોડાઈને ઊર્ધ્વીકૃત (Sublimatised) થાય છે; તો ન્હાનાલાલ કલાપીમાં એ પ્રતિમાનનું આર્દ્રીકરણ (Humidification) થાય છે; અલબત્ત, પંડિતયુગમાં વચ્ચે આનંદશંકર ધ્રુવનો અપવાદ અત્યંત ધ્યાનપાત્ર છે. એમણે લાગણી કે ઊર્મિના પ્રતિમાનને વિસ્તારી કવિતાપ્રક્રિયાને ઊર્મિ ઉપરાંત બુદ્ધિ, નીતિ અને અધ્યાત્મના વ્યાપક વ્યાપાર પર મૂકી હતી, પણ એ પ્રતિમાનને ઝાઝું લક્ષમાં લેવાયું નહીં. પરંતુ પંડિતયુગના અંતભાગમાં એ પ્રતિમાન બ.ક.ઠાકોર દ્વારા લાગણી-નિરપેક્ષ (a-emotional) બની ઊર્મિને સામે છેડે વિચાર સાથે જોડાય છે. બ.ક.ઠાકોરની વિચારપ્રધાન કવિતાની સંકલ્પના પાછળ પ્રાસહીન પ્રવાહીપદનો આદર્શ છે, જે અંતે જતાં આવનાર ગાંધીયુગના એક પદઘટક તરીકે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવે છે.

(૫)

૫.૧ ગુજરાતી સાહિત્યનો ગાંધીયુગ પ્રમાણમાં સંકુલ કહી શકાય તેવો છે. ગાંધીયુગ, અનુગાંધીયુગ અને પૂર્વ આધુનિકતાવાદી યુગ-જેવા એના વિવિધ સ્તરો ગાંધીપ્રભાવની દૃઢચેતનાથી શરૂ થઈ ગાંધીપ્રભાવની ઉત્તરોત્તર મન્દચેતનાને પ્રગટ કરે છે. વળી, ગાંધીયુગમાં ગાંધીપ્રભાવ ઉપરાંત સામ્યવાદી પ્રભાવે અને ટાગોરવાદી પ્રભાવે પણ ભૂમિકા ભજવી છે. ૧૯૧૩માં ટાગોરને મળેલું નોબેલ પારિતોષિક, ૧૯૧૪-૧૯૧૮ પર્યંત ચાલેલું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને યુદ્ધને અંતે સોવિયેટ સંઘની સ્થાપના તેમજ ૧૯૨૦ની આસપાસ ગાંધીજીએ ઊભી કરેલી અસહકારની પ્રબળ આંધિ — આ ત્રણ પરિબળોથી પ્રારંભે ગાંધીયુગ ઊઘડે છે. શરૂમાં ગાંધીની તીવ્ર અને ટાગોરની આછી લહેરો વચ્ચે સામ્યવાદી લહેર ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૦ દરમ્યાન આવીને ચાલી જાય છે. પણ પછીથી ગાંધીની તીવ્ર લહેર મન્દ થતાં ટાગોરની લહેર તીવ્ર રીતે પાછી ફરતી જોઈ શકાય છે.

૫.૨ હવે ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ અને ટાગોરવાદથી બંધાયેલી ગાંધીયુગની સાહિત્યસમજના ઘડતર નીચે રહેલા ત્રણ પ્રતિમાનો પણ જોઈ લઈએ : બ.ક. ઠાકોરનું વિચારપ્રધાન કવિતાનું પ્રતિમાન, પંડિતયુગની ભારેખમ ભાષાને રમતિયાળ કરતું મુનશીની ભાષાનું પ્રતિમાન અને ગાંધીજીના વિચારવિશ્વ (Think Tank)નું પ્રતિમાન. ગાંધીયુગના પ્રારંભે ગાંધીજીની તીવ્ર લહેર વખતે મુનશીએ તરલ કરેલી ભાષાને ગાંધીયુગે સર્વજનસામાન્યને પહોંચાડવા પ્રમાણમાં સાદી, સરલ અને સુગમ કરી. પંડિતયુગના વિશિષ્ટજન માટેના ‘ભવ્ય’ વિચારોને સ્થાને સામાન્યજનને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની યુગચેતનાથી સાંકળવા વધુને વધુ

સ્પર્શક્ષમ વિચારોની માંડણી થઈ. એક બાજુ ગાંધીજીની સર્વોદય નિસ્બતે સાહિત્યનું તળલોક સાથે સીધું અનુસંધાન કર્યું. અને નવા દાખલ થયેલા ટૂંકીવાર્તા કે એકાંકીના સ્વરૂપમાં તેમજ નવલકથાના સ્વરૂપમાં એ ખાસ્સું ફૂલ્યું-ફાલ્યું, તો બીજી બાજુ ગાંધીવિચારવિશ્વની આબોહવા રચવા બ.ક. ઠાકોરના વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રતિમાને ઉત્તમમાધ્યમ તરીકે જરૂર સહાય કરી, પણ ક્યારેક વિચારપ્રધાન પદ્યનિબંધોમાં એની અપગતિ પણ જોઈ શકાય છે. આથી જ ગાંધીયુગના વિવેચક રા.વિ.પાઠકે એનું સંતુલન લાગણીમય વિચાર કે વિચારમય લાગણીમાં શોધ્યું; જેનું તે સમયે નિદર્શન શ્રીધરાણી, ઉમાશંકર અને સુન્દરમ્ જેવા ઉત્તમ કવિઓમાં જોઈ શકાય છે.

પ.૩ પરંતુ, ગાંધીલહેર મન્દ પડતાં, ગાંધીયુગની શરૂઆતમાં ટાગોરનો દેખા દઈ ગયેલો સૌન્દર્યવાદ પ્રહ્લાદ પારેખની બારીમાંથી અંદર અનુગાંધીયુગમાં પ્રવેશી જાય છે. અનુગાંધીયુગના ટાગોરી સૌન્દર્યવાદની પરિણતી રાજેન્દ્ર નિરંજન અને અન્ય કવિઓમાં જોઈ શકાય છે. વિચાર અને લાગણીથી ઉપર ઊઠીને ઈન્દ્રિયસંવદ્ય અપરોક્ષતાનું પરિમાણ એમાં કેન્દ્રસ્થ છે. ગાંધીયુગનો અનુગાંધીયુગ પછીનો છેડો પૂર્વ આધુનિકતાવાદને અડે છે. મધ્યકાળથી અર્વાચીનની જેમ, અર્વાચીનથી આવનારા આધુનિકતાવાદના મોટા વળાંક (Paradigm shift)નાં કેટલાંક ચિહ્નો આ પૂર્વઆધુનિકતાવાદમાં જોવાય છે. અર્વાચીનને ‘છેડે પૂર્વ આધુનિકકાળમાં પ્રતીકો અગ્રયાયી છે પણ તે તરત ઝલાઈ જાય તેવાં નિશ્ચિત પ્રતીકો છે. તો, માત્રામેળની પ્રવાહી કરેલી ગદ્યની ભ્રાંતિ રચતી પંક્તિઓ પછીથી આધુનિકતાવાદમાં આવનારા સંદિગ્ધ પ્રતીકો અને અછાંદસની છડી પોકારે છે.

(૬)

૬.૧ ભારતીય સાહિત્યોમાં આધુનિકતાવાદી યુગના મંડાણ છઠ્ઠા દાયકાના મધ્યમાં એટલે કે ૧૯૫૬ની આસપાસ જોવાય છે. અર્વાચીન સાહિત્યનો મધ્યકાલીનથી વિચ્છેદ એ જેમ મોટો વળાંક છે, તેમ ગાંધીયુગથી આધુનિકતાવાદી સાહિત્યનો વિચ્છેદ પણ એક મોટો વળાંક છે.

૬.૨ આધુનિકતાવાદી સાહિત્યસમજને પામવા માટે આ વિચ્છેદનાં મૂળ તપાસવાં પડે. વિશ્વફલક પર બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની લોહિયાળ હતાશા અને ભારતના ફલક પર વિભાજન (Partition) પછીની લોહિયાળ હતાશા - આ બંનેએ માનવમૂલ્યો પરની શ્રદ્ધાનો સદંતર લોપ કર્યો. માનવ અસ્તિત્વ અને એના અર્થ વિશેના પ્રશ્નો ઉઠાવતો નાસ્તિક અસ્તિત્વવાદ સ્થાપિત મૂલ્યોનાં નિષેધો તરફ ગયો. મનુષ્યજાતિનું મોટામાં મોટું મૂલ્ય ઈશ્વર - એનો પણ નિષેધ થયો. સાહિત્ય

અમાનુષીકરણ (dehumanisation) તરફ વળ્યું. બીજી રીતે કહીએ તો માનવતાવાદની પરંપરા આધુનિકતાવાદ આગળ આવી અટકી પડી. લેખક, વાચક, જીવન ઇતિહાસ - આ બધાંથી કપાઈને સાહિત્ય કેવળ કૃતિમાં કેન્દ્રસ્થ થયું.

૬.૩ વળી, સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં ભારતમાં અંગ્રેજો ગયા પછી અંગ્રેજી વિભાગોનું વર્ચસ ઘટતાં અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રતિમાન ગૌણ બન્યું, એ સાથે યુરોપની અંગ્રેજી સિવાયની અન્ય ભાષાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યપ્રવાહ સાથે ભારતીય સાહિત્યનું ઉત્કટતાથી અનુસંધાન થયું. ૧૯મી સદીના અંતથી યુરોપમાં પ્રતીકવાદથી પ્રવર્તેલા પ્રતીકવાદી આધુનિકતાવાદ ઉત્તરોત્તર કલ્પનવાદ ભવિષ્યવાદ, પરાવાસ્તવવાદ વગેરે વાદોના પ્રયોગોથી પુષ્ટ થયેલો એ પચાસેક વર્ષનો વારસો ભારતીય સાહિત્ય સાથે યુગપત જોડાઈ ગયો. એટલું જ નહીં સોસ્યુર (Saussure)થી ઇતિહાસકેન્દ્રી નહીં પણ વર્ણનકેન્દ્રી ભાષાભ્યાસનો સંરચનાવાદી શરૂ થયેલો અભિગમ ઉત્તરોત્તર વિકસતી ભાષાવિચારણા સહિત ભારતીય સાહિત્યને એટલે કે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ આવી મળ્યો. સાહિત્યમાં ભાષાભિમુખ કૃતિલક્ષી અભિગમનો સ્વીકાર થયો. આમ નાસ્તિક તત્ત્વવિચાર અને સ્વરૂપગત ભાષાવિચારથી સાહિત્ય કેવળ કૃતિલક્ષિતામાં સ્થિર થયું. આ સ્વાયત્ત સાહિત્યિક ઘટના (autonomous literary phenomenon) હતી. આધુનિકતાવાદી યુગ એ અ-સ્વીકારનો યુગ (Age of negation) રહ્યો. એનું લક્ષ્ય કેવળ ભાષામાં સમેટાઈ જઈ સ્થાપિતને વિસ્થાપિત કરવાનું રહ્યું.

૬.૪ આ પ્રકારની ઘૂંટાતી તત્કાલીન હતાશા અને વિકેન્દ્રિત વ્યક્તિત્વનો પહેલો પ્રયોગ ‘ભિન્નભિન્ન છું’ જેવી ઉમાશંકરની રચનામાં થયો. આંશિક રૂપમાં છંદને છોડી દેતી આ રચનાએ પછીનો આધુનિકતાવાદી અછાંદસનો માર્ગ ચોખ્ખો કરી આપ્યો. સુરેશ જોષીના સમસ્ત સાહિત્યપુરુષાર્થે અને મુંબઈ, વડોદરા, અપવાદના સાહિત્યજૂથોએ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં ‘સંસ્કૃતિ નહીં, કૃતિ’નો આદર્શ આગળ ધર્યો. સાહિત્યકારોએ એકબાજુ પોતાનાં હથિયારો, મૂળભૂત હથિયારો ફેંકી દીધાં, છંદ પ્રાસ છોડ્યા; અને બીજી બાજુ કથાસાહિત્યમાં ચેતનાપ્રવાહ માટે કથાદોર છોડી દીધો. કદાચ પારંપરિક સૌંદર્યશાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરવા સુધી પહોંચ્યા. અલબત્ત, આથી સાહિત્યસ્વરૂપોમાં ભાષાસંવેદન, પ્રતીકપ્રયોગો અને કલ્પનશ્રેણીઓ અગ્રમાયી રહ્યાં. આધુનિકતાવાદે પહેલીવાર ભાષાને નિષ્ક્રિય માધ્યમ ન ગણીને ભાષાને જ લક્ષ્ય કરી.

૬.૫ બીજી રીતે કહીએ તો સાહિત્યની સાથે હંમેશાં લેખક, વાચક, જગત,

કૃતિ અને ભાષાનાં પાસાંઓ સંકળાયેલાં રહ્યાં છે પણ અહીં આધુનિકતાવાદી અભિગમે સાહિત્યને કેવળ ભાષા પર જ સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એટલે કે આધુનિકતાવાદી સાહિત્ય એક રીતે જોઈએ તો સાહિત્યની જ વિરુદ્ધમાં (Literature against itself) ગયું. બીજું એવું પણ લાગે કે કાવ્યનો આદર્શ લગભગ અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો પર પરાણે લાદી દઈ સાહિત્યરચનાઓના બાહ્યસંકેતોને આંતરસંકેતો તરફ વાળી લીધા. સાહિત્યરચનાઓ પોતામાં બંધ થઈ. રશિયન સ્વરૂપવાદનો નર્ચો 'સાહિત્યિકતા' પર ઝોક; નવ્ય અમેરિકન વિવેચનનો ભાતપોત (Texture & Structure) નો આગ્રહ; અનુસંરચનાવાદનો લેખકકેન્દ્રી (Writerly) કૃતિઓ પરનો મદાર, — આ બધા સિદ્ધાંતોથી સાહિત્ય આકાન્ત થયું. એક પ્રકારની સિદ્ધાન્તશાઈ પ્રવર્તી. છેલ્લે છેલ્લે દેરિદા (Derrida)એ આવીને પોતાનામાં બંધ ભાષાતંત્રને અર્થની સતત શોધમાં છૂટું કરી અર્થથી વેગળું કર્યું. આ પ્રકારની કટોકટી વેળાએ રશિયન આલોચક બાખ્તિન(Bakhtin)ના વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં લખાયેલા લેખોના વીસમી સદીના આઠમા દાયકામાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોએ સાહિત્યને વિમુક્ત કર્યું. ભાષાની, બોલનાર અને સાંભળનારની અનિવાર્યતા દ્વિમુખી (Dialogical) માનવીય રચના આગળ ધરાતા ભાષા સાથે સાહિત્ય અંગે પણ નવેસરથી વિચારણા શરૂ થઈ.

(૭)

૭.૧ અહીંથી આજના અનુઆધુનિકતાવાદી સાહિત્યસમજનાં મંડાણ શરૂ થયાં. કેવળ ભાષાકેન્દ્રી નિર્માણકરણ તરફ ગયેલું વલણ માનવીકરણ તરફ પાછું તો ફર્યું પણ ત્યારે મનુષ્ય ઔદ્યોગિક સમાજમાંથી અનુઔદ્યોગિક સમાજમાં મુકાઈ ચૂક્યો હતો. રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદે ભીંસ લેવી શરૂ કરી હતી. ઉત્તરોત્તર માહિતીસમાજ ભરડો લઈ રહ્યો હતો. ડિજિટલ યુગ આગળને આગળ વધી રહ્યો હતો. અમેરિકન બોદિલારે જેની જિકર કરી છે એ Hyper text કે E-text દ્વારા આધુનિકતાવાદ સુધી આવેલો મુદ્રણયુગ હવે ભયમાં મુકાઈ રહ્યો હતો.

૭.૨ મનુષ્યના શ્રેય માટે વૈશ્વિક ગણાતા સોવિયેટવાદ જેવા મહાવૃત્તાન્તો નિષ્ફળ જઈ રહ્યા હતા. અને તેથી ઝાં લ્યોતાર (Jean Lyotard) જેવાએ લઘુવૃત્તાન્તોમાં જગતનું શ્રેય જોવું શરૂ કર્યું. મહાવૃત્તાન્તોમાં ઢંકાઈ જતી માનવજાતની વિવિધતા તરફ ધ્યાન દોર્યું. લ્યોતારે ભિન્નતાનો આદર કરવાનો (respect the difference) મંત્ર આપ્યો. આ અનુઆધુનિક મિજાજમાં કેન્દ્રથી દૂર સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલાં તત્ત્વોનો પહેલીવાર ક્રાન્તિકારક રીતે વિરોધ પ્રગટ થયો. જગતની વસતીનો અડધો ભાગ ગણાતો નારીસમાજ પિતૃસત્તાક

વ્યવસ્થામાં જે અત્યારસુધી દમિત હતો એનો નારીવાદી વિરોધ; સંસ્થાનવાદના અંત પછી પણ ફરકતાં રહેતાં સંસ્થાનવાદી તત્ત્વો સામેનો પૂર્વવાદી (orientalism) વિરોધ; અશ્વેતોનો શ્વેતો સામેનો, વિકલાંગોનો સકલાંગો સામેનો, સજાતીયોનો વિજાતીયો સામેનો, આપણે ત્યાં દલિતોનો સવર્ણો સામેનો વિરોધ – આ બધા વિરોધનો અવાજ (Voice of protest) સદીઓનો પીડિત અવાજ છે. સમાજથી અલગ રખાયાની (Separation anxiety) એમાં વેદના છે. આ વિરોધનું સાહિત્ય, અત્યાર સુધી પીડા પહોંચાડનારાઓનાં મનોવલણોને પરિવર્તિત કરવા માગે છે. પીડકોની એમને સહાનુભૂતિ (Sympathy) નથી જોઈતી, એમને પીડકોની તદનુભૂતિ (empathy) જોઈએ છીએ.

૭.૩ આ રીતે અનુઆધુનિકતાવાદમાં પ્રવેશેલા માનવીય અભિગમે સાહિત્યસમજને ફરી એના સંદર્ભો સાથે જોડી છે. લેખક, વાચક, જગત, ઇતિહાસ સાહિત્યસમજમાં ફરી હાજર થયાં છે. પરંતુ સમજવાની વાત એ છે કે અનુઆધુનિકતાવાદમાં પ્રવેશેલો આ માનવીય સંદર્ભ એ અર્વાચીનયુગનો માનવીય સંદર્ભ નથી. અર્વાચીન યુગે સાહિત્યકૃતિને ગૌણ ગણી કૃતિબહારના માનવીય સંદર્ભોની વધુ ખેવના કરી છે, તો આધુનિકતાવાદીયુગે માનવીય સંદર્ભોને કાપી નાખી માત્ર કૃતિના સંદર્ભોની ખેવના કરી છે. ત્યારે, અનુઆધુનિકતાવાદે માનવીય સંદર્ભો સાથે કૃતિની પણ ખેવના કરી છે. પણ આ માનવીય સંદર્ભો જુદા છે. આ સંદર્ભોમાં અનુવ્યક્તિવાદ (Post individualism) પડેલો છે. અનુવ્યક્તિવાદ વિવિધ જૂથોની ઓળખમાં રૂપાન્તરિત થઈ રહ્યો છે. અહીં પોતાને ઉપેક્ષિત રાખનારાઓની સામે વિદ્રોહી જૂથોનો આક્રોશ છે. આ જૂથોનો આક્રોશ ધીમે ધીમે ભિન્નતા (difference)ની વિચારધારામાં પલટાઈ રહ્યો છે, આજની સાહિત્યસમજ ‘નવ્ય ઇતિહાસવાદ’ની પરિપાટીએ બદલાતા રહેતા આવા બાહ્યસંદર્ભો અને કૃતિના પોતાના આંતરસંદર્ભો વચ્ચે કૃતિના મૂલ્યને ઉપસાવવા મથે છે.

૭.૪ આને કારણે સાહિત્યસમજ આજે બૃહદસંસ્કૃતિવિમર્શ (Cultural Studies) નો એક ભાગ છે. જોનાથન ડોલીમોર (Jonathan Dollimore) અને એલન સિનફીલ્ડ (Alan Sinfield) જેવાઓએ સાંસ્કૃતિક ભૌતિકવાદની તરફેણ કરીને સાહિત્યના ઉત્સર્જન અને અભિગ્રહણની પરિસ્થિતિઓથી સંસ્કૃતિને અભિન્ન જોવા માંડી છે. તો વળી સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ (cultural relativism) જેવી પ્રવૃત્તિએ ફરી સંસ્કૃતિની ઓળખને પાછી ભિન્ન રાખવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે. ટૂંકમાં આજના સંસ્કૃતિવિમર્શમાં સંસ્કૃતિને કોઈ સ્થિર સ્થાયી વસ તરીકે નહીં પણ

સતત ક્રિયાશીલ દ્રાવણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી રહી છે. સ્ટીફન, ગ્રીનબલ્ટ (Stephen Greenbalt) અને લૂઈ મોન્ટ્રોસ (Loise Montrose) જેવાઓનો નવ્ય ઇતિહાસવાદ પણ આવી જ કોઈ સાંસ્કૃતિક પીઠિકા પર ઊભો છે. એમાં ભિન્નતાનો આદર અને ભિન્નતાથી ઊભો થતો સંવાદ આવકાર્ય બન્યા છે; અને જાતજાતની કલાઓ તેમજ વિદ્યાઓ સાથેના સાહિત્યનાં સંયોજનો આજે શક્ય બન્યાં છે. કદાચ તેથી જ એસ. શંકરે ‘તુલનાત્મક સાહિત્ય’ જેવી એકવાચક સંજ્ઞાને સુધારી ‘તુલનાત્મક સાહિત્યો’ જેવી બહુવાચક સંજ્ઞા સ્વીકારવાનો આજના સમયમાં આગ્રહ કર્યો છે. આજની આવી સાહિત્યસમજ ટેકનોલોજીના અનિયંત્રિત અવિચારી અતિરેક વચ્ચે, મૂલ્યનિરપેક્ષ દોડ વચ્ચે, વકરેલાં આતંક અને હિંસાખોરી વચ્ચે, અતિશય પ્રદૂષિત વાતાવરણ વચ્ચે, વિસ્ફોટક માહિતીઓના રાફડાઓ વચ્ચે, ઓસરતી જતી માનવવિદ્યાઓ અને ઉપેક્ષિત થતી જતી માતૃભાષાઓ વચ્ચે, અસહિષ્ણુ સમાજો વચ્ચે - આવા માઠા સમયમાં યોગ્ય દિશાનું ભાન કરાવી શકશે ? ફરી મેથ્યૂ આર્નલ્ડની પંક્તિ સ્મરણમાં આવે છે; ‘ચિત્ત મારા તું પૂછે છે, આટલા માઠા સમયમાં કોણ આશ્રય આપશે ?’

૭.૫ છેવટે તો સાહિત્યકાર જ આ કરી શકે. નહેરુએ કોઈ મંચ પર હિન્દી કવિ નિરાલાને અને પોતાને કોઈ ચીની લોકકથાનાં પાત્રો રૂપે વર્ણવ્યા હતા; જેમાં એક રાજાને બે પુત્રો હતા : એક ડાહ્યો અને બીજો મન્દબુદ્ધિનો. રાજ્યારોહણનો અવસર આવ્યો ત્યારે રાજાએ મન્દબુદ્ધિ પુત્રને કહ્યું : ‘હું તને કાંઈ આપી શકું તો માત્ર રાજગાદી આપી શકું’ અને ડાહ્યાને કહ્યું : ‘તારે તો મોટી સિદ્ધિઓ મેળવવાની છે, તારે કવિ થવાનું છે’ આ ચીની કથા વર્ણવીને નહેરુએ ઊભા થઈ પોતાનો હાર કવિ નિરાલાને પહેરાવ્યો હતો. આજની સંભ્રાન્ત સ્થિતિ અને દશામાં આવો સાહિત્યવિવેક પ્રજ્વલિત હો !